

บทที่ ๑

บทนำ

๑.๑ ความเป็นมาและความสำคัญของปัญหา

ชีวิตและความตายเป็นเรื่องที่เรารู้จักและได้พบเจอกันทั้งนั้น แต่ไม่ได้หมายความว่าทุกคนจะเข้าใจชีวิตได้อย่างถูกต้องและยอมรับความตายได้อย่างสนิทใจ ความเป็นอนิจจังเพราะการเปลี่ยนแปลงไปของยุคในอดีตจนถึงยุคปัจจุบันทำให้คนมีความทุกข์มากขึ้น ความเร่งรีบในการแย่งกันประกอบอาชีพ ในการแข่งขัน ความเจริญทางวัตถุทำให้ไม่มีเวลาทำให้จิตใจเจริญขึ้นตามวัตถุ สังคมจึงเกิดการเบียดเบียนกันเพราะความเจริญด้านวัตถุแต่ไม่เจริญด้านจิตใจ ในยุคโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันนี้ ความทุกข์ในชีวิตของคนส่วนใหญ่เกิดจากความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้ผู้คนในสังคมกำลังเผชิญกับปัญหาการเปลี่ยนแปลงทางวัฒนธรรมมากมายหลายด้าน เช่น ปัญหาเศรษฐกิจ ปัญหาการเมือง ปัญหาด้านสังคมที่แตกแยกกัน ปัญหายาเสพติด ปัญหาอาชญากรรม การใช้ความรุนแรงกับเด็กและสตรี การข่มขืนกระทำชำเรา การปองร้าย การใส่ร้าย การทำลายกันและการค้ามนุษย์ ฯลฯ เป็นต้น การเปลี่ยนแปลงไปของยุคในอดีตจนถึงยุคปัจจุบัน ทำให้คนไม่รู้จักหลักคำสอนอนิจจังของพระพุทธเจ้า ซึ่งเมื่อเกิดปัญหาขึ้นในชีวิตแล้วย่อมเป็นทุกข์ ไม่มีความสุข ไม่มีความสงบอย่างแน่นอน คนในยุคปัจจุบันจึงควรรู้ควรทำความเข้าใจกับหลักคำสอนที่เป็นอนิจจังลักษณะของพระพุทธเจ้า พระพุทธเจ้าตรัสเรื่องชีวิตมนุษย์ว่า “ชีวิตมนุษย์ มีองค์ประกอบ ๕ ประการ เรียกว่าขันธ ๕^๑ ได้แก่ ๑) รูปขันธ^๒ คือ กองรูป ได้แก่ รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เป็นภายในตน รูปที่เป็นภายนอกตน รูปชั้นต่ำ รูปชั้นประณีต ย่อเข้ากองเดียวกัน เรียกว่า รูปขันธ ๒) เวทนาขันธ^๓ คือ กองเวทนา หมายถึง เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง^๔ ได้แก่ เวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เป็นอนาคต เวทนาที่เป็นปัจจุบัน เวทนาที่เป็นภายในตน เวทนาที่เป็นภายนอกตน เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า เวทนาขันธ ๓) สัญญาขันธ^๕ คือ กองสัญญา สัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคต สัญญาที่เป็นภายในตน สัญญาที่เป็นภายนอกตน สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด สัญญาชั้นต่ำ สัญญาชั้นประณีต ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า สัญญาขันธ ๔) สังขารขันธ^๖ คือ กองสังขาร สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้แก่ สังขารที่เป็นอดีต สังขารที่เป็นอนาคต สังขารที่เป็นปัจจุบัน สังขารที่เป็นภายในตน สังขารที่เป็นภายนอกตน สังขารหยาบ สังขารละเอียด

^๑ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑.

^๒ ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๗/๑-๓.

^๓ ดูรายละเอียดใน อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘-๑๓/๔-๖.

^๔ เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้ หมายถึงเวทนาขันธที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๔ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ (อภ.วิ.อ. (ไทย) ๘/๑๔)

^๕ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔-๑๙/๗-๑๐.

^๖ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐-๒๕/๑๐-๑๓.

ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า สังขารชั้น ๕) วิญญาณชั้น^๗ คือ กองวิญญาณ วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ วิญญาณที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็นอนาคต วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน วิญญาณที่เป็นภายในตน วิญญาณที่เป็นภายนอกตน วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณชั้นต่ำ วิญญาณชั้นประณีต ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า วิญญาณชั้น^๘ นอกจากนี้ เกี่ยวกับความเป็นอนิจจังสรรพสิ่งที่ไม่เที่ยงมีความแปรปรวนทั้งหลายทั้งหมดในโลกนั้น พระพุทธเจ้าได้ตรัสตอบพระราชาตามคำทูลถามในเรื่องอนิจจลักษณะว่า “สิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา ได้แก่ รูปเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา เวทนาเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา สัญญาเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา สังขารเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา วิญญาณเป็นสิ่งที่ไม่เที่ยงเป็นธรรมดา ทั้ง ๕ ประการนี้ มีความไม่เที่ยงเป็นธรรมดา”^๙ ร่างกายหรือชั้น ๕ ของมนุษย์มีความข้องเกี่ยวกับกฎธรรมชาติที่พระพุทธเจ้าเรียกว่ากฎไตรลักษณ์ มนุษย์สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์ตามธรรมชาติคือ ความเกิด ความแก่ ความเจ็บ ความตาย อันเกิดจากการมีชั้น ๕ ได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า อันได้แก่อริยสัจ ๔ แม้ยังไม่สามารถเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ ก็ยังสามารถปฏิบัติตามหลักคำสอนเบื้องต้นของพระพุทธเจ้าเพื่อให้ชีวิตของตนเอง ครอบครัวยั่งยืน สงบสุขได้อย่างมีความสุขได้

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้กล่าวถึง ชีวิตตามสภาพของมันเป็นเอง โดยมองสิ่งทั้งหลายเป็นธาตุ เป็นธรรม เป็นสภาวะ มีอยู่ตามภาวะของมัน สิ่งทั้งหลายที่รู้จักเข้าใจกันอยู่โดยทั่วไปนั้น มีอยู่ เป็นอยู่ เป็นไป ในรูปของส่วนประกอบต่างๆ ที่มาประชุมกันเข้า ตัวแท้ๆของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็ไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ชีวิตทั้งหมดที่บัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล เป็นต้น แยกออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภทหรือ ๕ หมวด เรียกว่า เบญจชั้น ได้แก่ ๑) รูป คือร่างกาย ๒) เวทนา คือความรู้สึกสุขทุกข์ ๓) สัญญา คือความกำหนดได้หรือหมายรู้ เป็นความรู้จำพวกหนึ่ง การหมายรู้หรือกำหนดรู้อาการของอารมณ์ ๔) สังขาร คือองค์ประกอบหรือคุณสมบัติต่างๆของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำแต่งจิตให้ดีหรือชั่ว ประปรการตรึงนึกคิดในใจ ๕) วิญญาณ คือความรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ คือการเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกายและการรู้อารมณ์ทางใจ^{๑๐} ยังได้กล่าวถึง ชีวิตตามความหมายของมนุษย์และโดยสัมพันธ์กับโลกว่า แม้ชีวิตจะประกอบด้วยชั้น ๕ แต่ในทางปฏิบัติ คือในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จักรู้หรือแม้รู้จักก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรม อวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางครั้งมันเกิดความวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจ^{๑๑} เช่น การทำหน้าที่ชั้น ๕ ทางอายตนะ ๖ เป็นต้น

^๗ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖-๓๑/๑๓-๑๖.

^๘ อภ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑-๓๑/๑-๑๖.

^๙ ส.ข. (ไทย) ๑๗/๑๗๓/๒๖๓-๒๖๔.

^{๑๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๓๒, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์แพทิแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓.

^{๑๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๒๘.

สรุปความว่า ในยุคโลกาภิวัตน์ในปัจจุบันนี้ ความทุกข์ในชีวิตของมนุษย์ส่วนใหญ่ที่มีเพิ่มขึ้นจากทุกข์ที่เกิดตามธรรมชาตินั้นเกิดมาจากความเจริญก้าวหน้าทางเทคโนโลยีสมัยใหม่ ทำให้ผู้คนในสังคมต้องเผชิญกับปัญหาที่ย่ำแย่ที่เปลี่ยนแปลงทางวัตถุมากมาย ทำให้ตนเอง ผู้อื่นและสังคมเกิดการเบียดเบียนกัน แกร่งแย่งชิงดีกัน ถ้ามนุษย์ได้ศึกษาหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาให้เข้าใจถึงความไม่เที่ยงของชีวิตแล้ว ก็จะมีสติไม่ประมาทในการดำรงชีวิต อยู่ในครอบครัวและสังคมโดยไม่สร้างความเดือดร้อนให้แก่ผู้อื่นและสังคม ทุกคนก็จะไม่เบียดเบียนกัน จะอยู่ร่วมในสังคมเดียวกันได้อย่างมีความสุข ชีวิตมนุษย์ในทางพระพุทธศาสนาให้ความหมายว่าคือขั้น ๕ อันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงเรียกว่า รูปกับนาม การที่ร่างกายหรือขั้น ๕ ของมนุษย์มีความข้องเกี่ยวกับกฎธรรมชาติที่เรียกว่ากฎไตรลักษณ์นั้น มนุษย์สามารถหลุดพ้นจากความทุกข์อันเกิดจากการมีขั้น ๕ ได้ ด้วยการปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า อันได้แก่ อริยสัจ ๔ ถึงแม้ยังไม่สามารถเข้าถึงความพ้นทุกข์ได้ ก็ยังสามารถปฏิบัติตามหลักธรรมคำสอนพื้นฐานเบื้องต้นของพระพุทธเจ้าที่เหมาะสมกับฆราวาสผู้ยังครองเรือนอยู่ได้ เพื่อให้ชีวิตของตนเอง ครอบครัว สังคมอยู่อย่างมีความสุขได้ และเมื่อจากโลกนี้ไปแล้วก็ไปสู่สุคติภพได้ เช่น ไตรสิกขา มงคลชีวิต आयตนะ ภายใน आयตนะภายนอก สมถกัมมัฏฐานและวิปัสสนากัมมัฏฐาน เป็นต้น ซึ่งผู้วิจัยจะได้กล่าวถึงรายละเอียดในบทต่อไป

๑.๒ วัตถุประสงค์ของการวิจัย

- ๑.๒.๑ เพื่อศึกษาชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๒ เพื่อศึกษาความเป็นอนิจจลักษณะของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา
- ๑.๒.๓ เพื่อศึกษาแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนา

๑.๓ ปัญหาที่ต้องการทราบ

- ๑.๓.๑ เพื่อศึกษาชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๒ เพื่อศึกษาความเป็นอนิจจลักษณะของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร
- ๑.๓.๓ เพื่อศึกษาแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนาเป็นอย่างไร

๑.๔ ขอบเขตการวิจัย

งานวิจัยนี้ เป็นการวิจัยเชิงเอกสาร โดยมุ่งศึกษาเนื้อหาแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพุทธศาสนา ดังนี้

- ๑.๔.๑ ด้านเอกสาร ศึกษาเนื้อหาแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระไตรปิฎก อรรถกถาและคัมภีร์อื่นๆที่เกี่ยวข้อง เช่น พุทธธรรม วิสุทธิมรรค เป็นต้น

๑.๔.๒ ด้านการศึกษา ศึกษาข้อมูลเฉพาะแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับ อนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนา

๑.๕ คำนิยามของศัพท์ที่ใช้ในการวิจัย

๑.๕.๑ ชีวิตมนุษย์ หมายถึง ร่างกายที่ประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ

๑.๕.๒ อนิจจลักษณะของชีวิตมนุษย์ หมายถึง การเปลี่ยนแปลงไป ทางร่างกายและจิตใจ ของมนุษย์

๑.๕.๓ การปฏิบัติ หมายถึง การปฏิบัติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าในพุทธศาสนา

๑.๕.๔ หลักคำสอน หมายถึง หลักไตรสิกขา หลักอริยสัจ ๔ หลักอัปปมาทธรรม

๑.๖ ทบทวนเอกสารและงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑ เอกสารที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๑.๑ พระมหาทวี มหาปัญญา (ละลง) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “ความจริงของชีวิต” ^{๑๒} สรุปความว่า ชีวิต โลก และจักรวาล มีปรากฏตามหลักคำสอนในพระพุทธศาสนา พระพุทธศาสนายอมรับความจริง มี ๔ อย่าง คือ รูป จิต เจตสิก และนิพพาน โดยแบ่งออกเป็น รูปธรรมและอรุปรธรรม ๑) รูปธรรม คือ สสาร รวมทั้งคุณสมบัติของสสารและพลังงานที่แฝงอยู่ใน สสาร สามารถสัมผัสได้ด้วยประสาททั้ง ๕ ๒) อรุปรธรรม คือ จิต เจตสิก นิพพาน ไม่สามารถสัมผัสได้ด้วยประสาททั้ง ๕ จิตและเจตสิกนี้เกี่ยวข้องกับมนุษย์โดยตรง จิตกับวิญญาณคือธาตุตัวเดียวกัน มีสภาวะรู้แจ้งอารมณ์ทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ได้แก่ การเห็น ได้ยิน ได้กลิ่น รู้รส รู้สัมผัสทางกายและรับรู้อารมณ์ทางใจ จิตเป็นธรรมชาติที่นึกคิดและรู้อารมณ์ สามารถรับรู้สิ่งอื่นและรับรู้ตัวของมันเองได้ จิตไม่ใช่สมอง สมองเป็นรูปธรรมรับรู้อะไรไม่ได้ถ้าไม่มีจิต จิตอยู่เบื้องหลังการทำงานของสมอง เจตสิกคือคุณสมบัติของจิต มีลักษณะเกิดพร้อมกับจิต ดับพร้อมกับจิต รับรู้อารมณ์อย่างเดียวกับจิต อาศัยวัตถุอย่างเดียวกับจิต เจตสิก คือ เวทนา สัญญา สังขาร ส่วนนิพพาน คือ ส่วนที่ไม่ถูกปัจจัยปรุงแต่ง สิ่งดำรงอยู่ได้โดยตัวของมันเอง ไม่มีผู้สร้างให้มันเกิด ดำรงอยู่ได้โดยไม่จำเป็นต้องอิงอาศัยสิ่งอื่น

๑.๖.๑.๒ พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ) ได้เขียนหนังสือเรื่อง “มองทุกข์ให้เห็นจึงเป็นสุข” ^{๑๓} สรุปความว่า ถ้าเรารู้ว่าร่างกายป่วย ใจเราจะไม่ป่วยตามร่างกาย แต่เราจะใช้ใจสำหรับคิดค้นให้เกิดปัญญาให้รู้จักประสบการณ์ของชีวิต ให้ถือว่าความเจ็บไข้ได้ป่วยนั้นเป็นบทเรียน เป็นบทสอบไล่กำลังใจของเราว่า เราเป็นผู้ศึกษาธรรมะได้อ่านหนังสือธรรมะไว้บ้าง ได้ฟังธรรมะไว้บ้าง เวลาปกติก็ไม่รู้ว่าใจมันเป็นอย่างไร กำลังใจจะรู้ได้ก็ต่อเมื่อตกอยู่ในอันตราย ถ้าไม่มี

^{๑๒}พระมหาทวี มหาปัญญา (ละลง), ความจริงของชีวิต, (กรุงเทพมหานคร : หจก.ภาพพิมพ์, ๒๕๕๕), หน้า ๑๓-๑๘.

^{๑๓}พระธรรมโกศาจารย์ (ปัญญานันทภิกขุ), มองทุกข์ให้เห็น จึงเป็นสุข, (กรุงเทพมหานคร : หจก. แอลซีที ฐิติพรการพิมพ์, ม.ป.ป.), หน้า ๓๘.

อันตรายเกิดขึ้นเราก็ไม่รู้กำลังใจของเรา เมื่อใดเราเจ็บไข้ได้ป่วย เราก็จะได้ทดสอบกำลังใจว่าเรามีความพอใจในการที่เราป่วย การรักษาเป็นหน้าที่ของหมอในเรื่องร่างกาย แต่ว่าเรื่องใจเป็นหน้าที่ของเราเอง เราจะต้องทำใจให้เย็น ทำใจให้ดี อย่าไปคิดถึงเรื่องที่ยังมาไม่ถึง อย่าไปคิดถึงเรื่องที่ยังผ่านพ้นไปแล้ว

๑.๖.๑.๓ **สำนักส่งเสริมสุขภาพ กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข** ได้เขียนหนังสือเรื่อง “คู่มือ แนวคิด มุมมอง วัดส่งเสริมสุขภาพ”^{๑๔} บรรยายโดย พระธรรมวรเมธี วัดราชบพิธสถิตมหาสีมาราม สรุปความว่า เรามีศาสนาพุทธเป็นศูนย์รวมทางด้านจิตใจ คติธรรม คำสอนทางพระพุทธศาสนา ล้วนเป็นหลักที่จะนำไปปฏิบัติสู่การมีสุขภาพดี ภายนอกกาย และภายในจิต คือ ป้องกันไม่ให้เกิดโรคเป็นกลไกสำคัญของการดำเนินชีวิต ใช้ชีวิตอยู่ในสังคม สิ่งแวดล้อม ได้อย่างสุข สงบ ทั้งกายและใจ สอดคล้องกับแนวคิด สุขภาพดีแบบองค์รวม นั่นเอง ในอดีตพระสงฆ์เป็นหมอรักษาโรคทางกาย.. โดยใช้อาสนุนไพร ทางใจ..โดยใช้ธรรมะเทศนาสั่งสอน เป็นความลงตัวของสังคมไทย วิถีชีวิตที่มีการเอื้ออาทร เอาใจใส่ต่อกัน พึ่งพากัน “วัดช่วยชาวบ้าน ชาวบ้านช่วยวัด” ตามกำลังของตน อุปลัมภ์บำรุงวัดตามศรัทธา วัดเป็นศูนย์กลาง เป็นเสมือนบ้านที่อบอุ่นหลังที่สอง เป็นวิถีชีวิตแบบไทยๆ ถ้าเราเข้าใจธรรมะ/ธรรมชาติ ใช้ชีวิตสอดคล้องกับธรรมะ/ธรรมชาติ จะเกิดการสมดุลของชีวิต มีสุขภาพดีทางกาย ทางใจ ทางสังคม และทางจิตวิญญาณ

๑.๖.๑.๔ **สุวัฒน์ จันทระจัน** ได้เขียนหนังสือเรื่อง “แก่นพุทธธรรม”^{๑๕} สรุปความว่า ชั้นที่ ๕ ตามหลักพุทธศาสนา ชีวิตของสรรพสิ่งทั้งหลายรวมทั้งมนุษย์เป็นของไม่เที่ยงแท้ ไม่ถาวร ปราศจากแก่นสาร เพราะชีวิตนั้นเป็นเพียง “สังขตธรรม” ที่เกิดจากการรวมตัวกันแห่งชั้นที่ ๕ ได้แก่ รูปและนาม อันประกอบด้วย เวทนา สัญญา สังขาร และวิญญาณ โดยให้คำนิยามว่า ๑) รูป คือ ร่างกายซึ่งประกอบด้วยธาตุ ๔ และคุณสมบัติของธาตุ ๔ เป็นส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรม หมายถึงร่างกายและพฤติกรรมรวมทั้งสสารและพลังงานฝ่ายวัตถุ พร้อมทั้งคุณสมบัติและพฤติกรรมต่างๆ ของสสารและพลังงานเหล่านั้น ๒) เวทนา คือ ความรู้สึก สุข ทุกข์และเฉยๆอันเกิดจากผัสสะทางประสาททั้ง ๕ และทางใจ ๓) สัญญา หมายถึงความกำหนดได้ ความจำได้หมายรู้ ความตระหนักรู้ต่อ อากาโร เครื่องหมาย และ ลักษณะต่างๆ ๔) สังขาร คือ ความคิดดี คิดชั่ว ซึ่งเป็นคุณสมบัติของจิตที่ก่อให้เกิดกระบวนการปรุงแต่งทั้งดีหรือชั่ว เช่น ศรัทธา สติ หิริ โอตตัปปะ พรหมวิหารธรรม ปัญญา กิเลส และ ปณิญา อันได้แก่ ตัณหา มานะ ทิณฐิ เป็นต้น ๕) วิญญาณ คือ ความรับรู้ผ่านทางประสาทสัมผัสทั้ง ๕ และทางใจ เช่น การเห็น การได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกาย และการรู้อารมณ์ทางใจ ซึ่งปกติมนุษย์มักมีความโน้มเอียงที่จะเฝ้าหาอดีตไปเป็นที่ยึดเหนี่ยวเพื่อป้องกันความสูญสลาย บ้างก็ยึดถือเอาว่ากายและจิตของตนนั้นเป็นอัตตาจะคงอยู่ตลอดไป บ้างก็เชื่อว่าอดีตเป็นสิ่งที่สามารถดลบันดาลกำหนดชะตาชีวิตได้ แต่ความเข้าใจแนวคิดตามหลักในทางพระพุทธศาสนาในเรื่องของชั้นที่ ๕ เข้าใจว่าชีวิตเป็นเพียงสิ่งที่เกิดจากการอิงอาศัยกันแห่งเหตุปัจจัย

^{๑๔}สำนักส่งเสริมสุขภาพ กรมอนามัย กระทรวงสาธารณสุข, **คู่มือ แนวคิด มุมมอง วัดส่งเสริมสุขภาพ**, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท ไอ-วิทย์ (ประเทศไทย) จำกัด, ๒๕๕๓), หน้า ๔-๕.

^{๑๕}สุวัฒน์ จันทระจัน, **แก่นพุทธธรรม** เรียบเรียง, (กรุงเทพมหานคร : โรงพิมพ์บริษัท ตาตาพับลิเคชั่น จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๑๔๐-๑๔๑.

จึงไม่เป็นอิสระ ไม่มีโดยตัวของมันเอง ชีวิตหรือร่างกายจึงไม่ใช่ตัวตน เมื่อมองเห็นเช่นนั้นแล้ว ก็ย่อมจะถอนความยึดมั่นถือมั่นในเรื่องตัวตนนี้ได้

๑.๖.๒ รายงานวิจัยที่เกี่ยวข้อง

๑.๖.๒.๑ **ณพนธ์ ธีรพรหมกร, เรืออากาศเอกหญิง** ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาจิตโดยการเจริญอนุสสติในมหานามสูตร”^{๑๖} สรุปผลการวิจัย พบว่า พระพุทธเจ้าทรงแสดงอนุสสติเป็นเครื่องอยู่เป็นสุขสำหรับอริยบุคคลระดับโสดาบันในมหานามสูตร มี ๖ ประการ ปรากฏในพระไตรปิฎก เล่ม ๒๒ สตินั่นเอง ชื่อว่า อนุสสติ ได้แก่ พุธานุสสติ อัมมานุสสติ สังขานุสสติ สีลานุสสติ จาคานุสสติ เทวตานุสสติ โดยมีแนวทางการปฏิบัติให้มีสติระลึกนึกถึงอย่างนี้ว่า ๑) พุธานุสสติ ให้นึกถึงในใจว่า พระพุทธเจ้าตรัสรู้ได้ด้วยพระองค์เอง ทรงนำสัตว์ให้พ้นทุกข์ ๒) อัมมานุสสติ ให้นึกถึงในใจว่า พระธรรมเป็นธรรมที่พระพุทธเจ้าตรัสไว้แล้ว สามารถรู้ได้ด้วยตนเอง ไม่ประกอบด้วยกาลนึกถึงเมื่อใดก็ได้ผลเมื่อนั้นทันที ๓) สังขานุสสติ ให้นึกถึงพระสงฆ์ในใจว่า อริยสาวก ๔ คู่ ๘ บุรุษ ของพระผู้มีพระภาคเป็นผู้ปฏิบัติดีแล้ว ๔) สีลานุสสติ นึกถึงศีลของตนเองได้ปฏิบัติดีแล้ว ๕) จาคานุสสติ นึกถึงการบริจาคของตนที่ยินดีในการเสียสละอย่างเด็ดขาด โดยปราศจากความตระหนี่ ๖) เทวตานุสสติ นึกถึงเทวดามีอยู่จริง เทวดาเหล่านั้นประกอบด้วยศีล สุตะ จาคะ และปัญญา จึงไปเกิดในภพภูมินั้นเหมือนกับศีล สุตะ จาคะ ปัญญา ของตน การมีสติระลึกถึงคุณของอนุสสติทั้ง ๖ ประการนี้ เป็นการพัฒนาจิตให้ตั้งมั่นมีสมาธิ และสมาธิสามารถกำจัดนิวรณ์ ๕ ได้ และสามารถนำสมาธิที่ได้ไปใช้เป็นบาทฐานในการเจริญวิปัสสนาได้โดยปฏิบัติตามสติปัฏฐาน ๔ ให้เห็นรูปนามเป็นไตรลักษณ์จนเกิดปัญญาพ้นทุกข์ อนุสสติเป็นเครื่องอยู่สำหรับพระอริยบุคคลเท่านั้น พระอริยบุคคลเบื้องต้นระดับพระโสดาบันเมื่อระลึกถึงอนุสสติ ก็ทำให้ใจมีสุขแล้วเร่งปฏิบัติธรรมจนบรรลุผล ส่วนระดับคฤหัสถ์ก็สามารถระลึกรู้ถึงอนุสสติ ๖ ประการนี้ได้เช่นกัน แต่เมื่อตายจากโลกนี้ไปแล้วก็ไปสู่สุคติภพเท่านั้น นอกจากนี้ สามารถระลึกรู้ถึงอนุสสติได้ตลอดเวลา ทุกสถานที่ แม้จะกำลังยืน เดิน หรือนั่ง นอน หรือนอนอยู่กับบุตรธิดาบนเตียงนอนหรือเดินทางอยู่ หรือเมื่อประสบอุบัติเหตุ หรือประสบเหตุการณ์อันตรายไม่คาดคิด หรือกำลังจะต้องตาย สิ้นลมลงในขณะนั้น ก็สามารถระลึกรู้ถึงอนุสสติได้ทันที จากการทบทวนเอกสารงานวิจัยนี้ ทำให้ทราบว่า การระลึกรู้ถึงอนุสสติ เกี่ยวข้องกับแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนาโดยตรง เพราะสามารถระลึกรู้ถึงอนุสสติซึ่งเป็นหลักคำสอนของพระพุทธเจ้าได้ตลอดเวลา ทุกสถานที่ ทุกขณะลมหายใจ ขณะยืน เดิน นั่ง นอนหรือเดินทางอยู่บนรถโดยสาร เรือ เครื่องบิน ขณะเกิดอุบัติเหตุ หรือกำลังจะต้องตายลงในขณะนั้น ก็นึกถึงอนุสสติได้ทันที แสดงให้เห็นว่าเป็นการมีสติระลึกถึงอนุสสติโดยความไม่ประมาท ซึ่งตรงกับหลักอปมาทธรรม

^{๑๖}ณพนธ์ ธีรพรหมกร, ร.อ.หญิง, “การศึกษาวิเคราะห์การพัฒนาจิตโดยการเจริญอนุสสติในมหานามสูตร”, **วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต**, (บัณฑิตวิทยาลัย:มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๘), หน้า ๘๔-๘๐.

คือมีความเพียรเพิกเลศโดยมีสติระลึกถึงอนุสสติโดยปราศจากความประมาทนั่นเอง แต่มีเนื้อหาเพียงเรื่องอนุสสติ ๖ ประการเท่านั้น ยังมีเนื้อหาไม่ครอบคลุมงานวิจัยนี้

๑.๖.๒.๒ พระมหาทองหล่อ จานิสโร (สินกระสัง) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การศึกษาวินัยชาวพุทธในการพัฒนาชีวิตให้เป็นสุข”^{๑๗} สรุปผลการวิจัย พบว่า การรักษาวินัยนั้น ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าและเกิดความสุข ทั้งในระดับส่วนตนเองและระดับส่วนรวม ครอบคลุมประเทศชาติบ้านเมือง แม้คุณศัพท์หรือบรรพชิตก็ต้องมีศีลเป็นหลักสำคัญ เป็นหลักประกันการบรรพชาอุปสมบทของตน ถ้าขาดศีลก็ไร้ความดีของตน และไม่เป็นผลดีต่อพระพุทธศาสนาอีกด้วย ดังความตอนหนึ่งว่า ในสังคมของมนุษย์ผู้มีความเจริญแล้ว ยังรักษาสัจจะที่ให้ไว้แก่กันและกันไว้ มีระเบียบข้อตกลงให้ไว้ เพื่อรักษาผลประโยชน์ของแต่ละฝ่ายหรือร่วมกัน แต่ผลสุดท้ายก็คือ อยู่อย่างสงบสุขร่วมกัน ในขณะที่เดียวกันก็อบรมเสริมแต่งให้สติปัญญาได้รับการพัฒนายิ่งขึ้นตามลำดับ เนื่องจากโลกมีความเปลี่ยนแปลงไปตามกาล เวลา ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ ทำให้มวลมนุษย์มีความรู้ ความฉลาด สามารถประคับประคองประชากรของโลกให้อยู่เย็นเป็นสุขได้ จากการทบทวนงานวิจัยนี้ ทำให้ทราบว่า การมีข้อตกลงกันในสังคมเรียกว่ามีระเบียบวินัย การรักษาศีลเป็นการรักษาวินัยของพระภิกษุและชาวพุทธ ทำให้เกิดความเจริญก้าวหน้าและก่อให้เกิดความสุขได้ เพราะเหตุที่โลกมีความเปลี่ยนแปลงไปตามกาลเวลา ไม่หยุดนิ่งอยู่กับที่ มนุษย์จึงต้องปรับเปลี่ยนตัวเองด้วยการประพฤติตนตามระเบียบวินัยของสังคม ชาวพุทธจึงควรประพฤติตามหลักคำสอนของพระพุทธเจ้า ซึ่งทำให้เกิดสติปัญญา ทำให้เกิดความสุขความเจริญขึ้นได้ มนุษย์ก็จะอยู่ร่วมกันในสังคมได้อย่างมีความสุข งานวิจัยนี้มีส่วนเกี่ยวข้องกับแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพุทธศาสนาโดยตรง แต่อธิบายเนื้อหาความเป็นอนิจจังไว้เพียงบางส่วนเท่านั้น

๑.๖.๒.๓ พระอภิรักษ์ กตติปญโญ (บุญเจียม) ได้ทำการวิจัยเรื่อง “การเรียนรู้อย่างมีความสุขในทัศนะของพระพุทธศาสนา”^{๑๘} สรุปผลการวิจัยพบว่า ความสุขอย่างแท้จริงคือการใช้เหตุผลหรือปัญญา จากการใคร่ครวญไตร่ตรอง ซึ่งเป็นคุณค่าแท้จริงของมนุษย์ที่สำคัญอย่างมาก ฉะนั้น ชีวิตที่สอดคล้องกับเหตุผลจะต้องเป็นชีวิตที่ประเสริฐที่สุด มีความอภิมรณที่สุดสำหรับมนุษย์ทุกคน ชีวิตของบุคคลเช่นนี้จึงมีความสุขทั้งกายใจอย่างแท้จริง และการศึกษาถึงคุณธรรมความดี เป็นรากฐานให้เกิดความฉลาด ซึ่งหาได้จากการศึกษา การศึกษาจึงเป็นเรื่องที่สำคัญที่สุด เพราะการที่จะได้ความสุข ย่อมเกิดขึ้นจากการกระทำความดีเท่านั้น อาจหาได้โดยการปฏิบัตินิสัยที่ดี ย่อมเป็นเครื่องช่วยให้ความดีกระทำหน้าที่ของมันได้ เพราะคุณธรรมทางศีลธรรมไม่ได้เป็นสิ่งที่ติดตัวมนุษย์มาแต่กำเนิดโดยธรรมชาติ ความเป็นผู้มีศีลธรรมมีจริยธรรมจะเกิดขึ้นในตัวได้ด้วยการพัฒนาตนเอง ดังนั้น คุณธรรมจึงมีได้ด้วยการควบคุมอารมณ์โดยการมีเหตุผล ชีวิตของบุคคลที่ดำเนินตามครรลอง

^{๑๗}พระมหาทองหล่อ จานิสโร (สินกระสัง), “การศึกษาวินัยชาวพุทธในการพัฒนาชีวิตให้เป็นสุข”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรมหาบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๑), หน้า ๘๑.

^{๑๘}พระอภิรักษ์ กตติปญโญ (บุญเจียม), “การเรียนรู้อย่างมีความสุขในทัศนะของพระพุทธศาสนา”, สารนิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓๗.

คุณธรรมอันล้ำเลิศหรือจริยธรรมที่ประเสริฐ ที่เน้นลักษณะอุปนิสัยที่ดีเลิศและการใช้ปัญญาจะนำพาชีวิตของมนุษย์ทุกๆ คนบรรลุถึงจุดหมายสูงสุดของชีวิต เพื่อให้ชีวิตเจริญก้าวหน้าทั้งตนเองและสังคม ดังนั้น ความสุขที่แท้จริงจะต้องมีลักษณะสอดคล้องกับคุณธรรมและธรรมชาติที่ดีของมนุษย์ ในธรรมชาติของมนุษย์นั้น เหตุผลเป็นสิ่งที่สูงส่งและเป็นแก่นเป็นลักษณะเฉพาะของมนุษย์ การดำเนินชีวิตด้วยหลักการของเหตุผลจึงเป็นชีวิตที่ประเสริฐสุด ที่มนุษย์ควรแสวงหาและเป็นชีวิตที่มีความสุขอย่างแท้จริง จากการทบทวนงานวิจัยนี้ ทำให้ทราบว่า การศึกษาคุณธรรมความดีเป็นรากฐานให้เกิดความฉลาดและลักษณะอุปนิสัยที่ดีเลิศ การใช้ปัญญาอย่างมีเหตุผลจะนำพาชีวิตให้บรรลุเป้าหมายสูงสุด เกี่ยวข้องกับแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนอนิจจังลักษณะในพุทธศาสนาโดยตรง แต่มีเนื้อหาหลักธรรมที่นำมาใช้ในการดำเนินชีวิตให้มีความสุขแตกต่างกันและเนื้อหาไม่ได้กล่าวถึงลักษณะความเป็นอนิจจังของชีวิต

๑.๖.๒.๔ พอศรี อินดี^{๑๙} ได้ทำการวิจัยเรื่อง “พุทธวิธีการแก้ปัญหาความทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพราก” สรุปผลการวิจัยพบว่า ผู้ศึกษาสามารถนำหลักธรรมหรือพุทธวิธีมาประยุกต์ใช้ในชีวิตจริง เมื่อประสบทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพราก ก็จะสามารถทำให้ทุกข์นั้นบรรเทา ลงไปตามลำดับการปฏิบัติ จนถึงขั้นดับทุกข์นั้นได้โดยเด็ดขาด ซึ่งเริ่มต้นการปฏิบัติโดย ๑) พิจารณาอภินิหารปัจเจกอยู่เนืองๆ บ่อยๆ เป็นการเตือนตัวเองว่า เราจะต้องพลัดพรากสิ่งอันเป็นที่รัก แม้แต่ตัวเองก็หลีกเลี่ยงไม่ได้ คงจะมาถึงไม่วันใดก็วันหนึ่ง เป็นการตั้งตัวอยู่ในความไม่ประมาท ๒) เจริญมรณสติ คือ การระลึกถึงความตายที่จะมาถึงตน โดยใช้ปัญญาพิจารณาความตายหรือการพลัดพราก เพื่อให้จิตใจยอมรับความเป็นจริงตามหลักไตรลักษณ์ ๓) ศึกษาหลักไตรลักษณ์ให้เข้าใจ และรู้เท่าทันสังขารความจริงในธรรมชาติของชีวิต ขณะมีชีวิตอยู่ต้องหมั่นพิจารณามรณานุสติอยู่เนืองๆ ควบคู่ไปด้วยการได้รู้เท่าทันความตาย เป็นเรื่องของการเตรียมใจก่อนที่จะเกิดทุกข์ นอกจากนี้ ยังมีหลักธรรมอื่นๆ เช่น โลกธรรม ๘ อริยสัจ ๔ ที่สามารถนำมาศึกษาปฏิบัติ เพื่อแก้ปัญหาความทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพราก โดยต้องปฏิบัติเนืองๆ ให้คุ้นชินและเริ่มจากหลักที่ปฏิบัติได้ง่าย เพื่อให้จิตสงบก่อนจึงปฏิบัติในขั้นต่อไป จากการทบทวนงานวิจัยนี้ ทำให้ทราบว่า งานวิจัยนี้เกี่ยวข้องกับแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจังลักษณะในพุทธศาสนาโดยตรง มีหลักธรรมที่จะแก้ปัญหาความทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพราก แต่เนื้อหาหลักธรรมเน้นเรื่องการระลึกถึงมรณานุสติ เพื่อให้มีการเตรียมใจแก้ปัญหาความพลัดพรากจากกันด้วยความตาย จึงมีเนื้อหาเกี่ยวข้องกับงานวิจัยนี้ไม่ครบถ้วน มีเพียงบางส่วนเท่านั้น

๑.๖.๒.๕ วริยา ชินวรรณ และคณะ ได้ทำการวิจัยเรื่อง “วิวัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนาฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย”^{๒๐} ศึกษาในสมัยกรุงรัตนโกสินทร์ ตั้งแต่ พ.ศ.๒๕๐๐ เป็นต้นไป สรุปผลการวิจัยพบว่า การตีความคำสอนเรื่องสมาธิ ตลอดจนการนำมาเป็นแนวทางในการสอนปฏิบัติ จะมีความแตกต่างกันออกไปตามลักษณะของสิ่งที่นำมาใช้พิจารณา

^{๑๙} พอศรี อินดี, “พุทธวิธีการแก้ปัญหาความทุกข์ที่เกิดจากการพลัดพราก”, วิทยานิพนธ์พุทธศาสตรดุษฎีบัณฑิต, (บัณฑิตวิทยาลัย : มหาวิทยาลัยมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย, ๒๕๕๕), หน้า ๑๘๓.

^{๒๐} วริยา ชินวรรณ และคณะ, วัฒนาการการตีความคำสอนเรื่องสมาธิในพระพุทธศาสนา ฝ่ายเถรวาทในประเทศไทย, (กรุงเทพมหานคร : คณะสังคมศาสตร์และมนุษยศาสตร์ มหาวิทยาลัยมหิดล, ๒๕๓๗).

แบ่งวิธีการสอนเรื่องสมาธิออกเป็นสายสำคัญ ๕ สาย ดังนี้ (๑) สายอานาปานสติ คือ การพิจารณาลมหายใจเข้า-ออก และบริกรรมภาวนาว่า “พุทโธ” เป็นแบบที่นิยมมาแต่เดิม ได้แก่ วิธีปฏิบัติสมาธิตามพระอาจารย์มั่น ภูริทัตโต (๒) สายธุดงค์กรรมฐานอีสาน มีพื้นฐานจากสายอานาปานสติ แต่มีลักษณะเป็นพระป่าต้องออกธุดงค์ด้วย (๓) สายวัดมหาธาตุฯ ได้แนววิธีการสอนมาจากพม่า โดยพิจารณาอาการพอง-ยุบของหน้าท้องขณะหายใจ (๔) สายธรรมกาย ได้แก่ แนวการสอนตามแบบหลวงพ่อดาวกน้ำภาษีเจริญ โดยนึกถึงดวงแก้วที่บริเวณศูนย์กลางของร่างกาย (๕) สายประยุกต์ มีการสังเคราะห์แนวคำสอนในพระพุทธศาสนา โดยใช้อธิบายการปฏิบัติวิปัสสนาและการสอนสมาธิรูปแบบใหม่ๆ เช่น สาย หลวงพ่อเทียน จิตตสุโภ สายวิเวกอาศรม เป็นต้น กระจายไปตามภาคต่างๆ ทั่วประเทศไทย และมีอิทธิพลในทางความคิดต่อพุทธศาสนิกชนที่ยึดถือแนวทางปฏิบัติของสำนักปฏิบัติเหล่านี้ แม้ว่าแต่ละสำนักมีแนวทางการปฏิบัติที่แตกต่างกันออกไป แต่โดยสรุปแล้วอาจกล่าวได้ว่า ทุกสำนักปฏิบัติต่างให้ความสำคัญกับการฝึกอบรมสมาธิ สามารถแยกการปฏิบัติได้ ๒ ลักษณะ ได้แก่ ในทางหลักการและในทางวิธีการ ทางหลักการ คือ เป็นการอบรมเพื่อเข้าถึงธรรมส่วนวิธีการ คือ การคิดค้นเทคนิคและวิธีปฏิบัติต่างๆ เพื่อผู้ปฏิบัติสามารถบรรลุผลสำเร็จได้ตามเป้าหมายที่กำหนดไว้ ได้แก่ การกำจัดกิเลสและความชั่วต่างๆ ให้หมดไป เป็นต้น จากการทบทวนงานวิจัยนี้ ทำให้ทราบว่า งานวิจัยนี้เกี่ยวข้องกับแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนาโดยตรง สามารถนำหลักธรรมในพระพุทธศาสนาไปปรับใช้ในรูปแบบ ที่แตกต่างกันไปแต่มีจุดเป้าหมายเดียวกัน คือ เป็นไปเพื่อสมาธิ หรือเป็นไปเพื่อความหลุดพ้น เพื่อนิพพาน และยังมีเนื้อหาไม่ครบถ้วน

จากการทบทวนเอกสารและงานวิจัยนี้ สรุปได้ว่า มีงานวิจัยและหนังสือที่กล่าวถึงหลักคำสอนอนิจจลักษณะของชีวิตมนุษย์เพียงเล็กน้อย ส่วนมากได้กล่าวถึงหลักธรรมคำสอนเพื่อให้สังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุขเท่านั้น ดังนั้น งานวิจัยนี้จึงศึกษาแนวทางในการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนา เพื่อให้เข้าใจชีวิตมนุษย์เกี่ยวข้องกับความเป็นอนิจจังในพระพุทธศาสนาอย่างไร สามารถนำความรู้ความเข้าใจที่ได้จากหลักคำสอนในพระพุทธศาสนาไปปรับใช้กับตนเอง ครอบครัวและสังคม เพื่อให้ทุกคนในสังคมอยู่ร่วมกันอย่างมีความสุข มีวิธีการดำเนินการวิจัยดังนี้

๑.๗ วิธีดำเนินการวิจัย

การวิจัยนี้ เป็นการวิจัยโดยใช้วิธีวิจัยเชิงเอกสาร (Documentary Research) ดังต่อไปนี้

๑.๗.๑ ศึกษาค้นคว้า เรียบเรียง เรื่องแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับอนิจจลักษณะในพระพุทธศาสนาจากพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย อรรถกถา ฎีกา เป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) เนื้อหาบางส่วนที่เป็นรายละเอียด นำข้อมูลมาจากหนังสือ เอกสารและงานวิจัยเชิงวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหางานวิจัย อันเป็นข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources)

๑.๗.๒ ศึกษาเรื่องแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับบอณิจลักษณะในพระพุทธศาสนาแบบสร้างข้อสรุปจากพระไตรปิฎกฉบับมหาจุฬาลงกรณราชวิทยาลัย เป็นข้อมูลชั้นปฐมภูมิ (Primary Sources) เนื้อหาบางส่วนที่เป็นรายละเอียด นำข้อมูลมาจาก อรรถกถา หนังสือ เอกสาร และงานวิจัยเชิงวิชาการที่เกี่ยวข้องกับเนื้อหางานวิจัย อันเป็นข้อมูลชั้นทุติยภูมิ (Secondary Sources)

๑.๗.๓ การนำเสนอข้อมูล ได้แก่ การนำข้อมูลที่ได้นั้น มานำเสนอในรูปแบบเชิงพรรณนา แล้วจึงนำเสนอผลการวิจัยและข้อเสนอแนะ เพื่อเป็นประโยชน์ต่อการวิจัยครั้งต่อไป

๑.๘ ประโยชน์ที่จะได้รับ

๑.๘.๑ ทำให้ทราบชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

๑.๘.๒ ทำให้ทราบความเป็นบอณิจลักษณะของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

๑.๘.๓ ทำให้ทราบแนวทางการปฏิบัติตามหลักคำสอนเกี่ยวกับบอณิจลักษณะในพระพุทธศาสนา

บทที่ ๒

ชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

ลำดับต่อไปผู้วิจัยจะนำเสนอรายละเอียดเกี่ยวกับความหมายของเนื้อหาที่พรรณนาเพื่อหาประเด็นคำตอบที่ทำให้ผู้วิจัยสนใจที่จะศึกษาหลักธรรมในพุทธศาสนา อันได้แก่ ชีวิตมนุษย์ในพุทธศาสนา ซึ่งจะดำเนินตามหัวข้อต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของชีวิตมนุษย์โดยทั่วไป

๒.๒ ความหมายของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

ในการบรรยายนี้ ผู้วิจัยจะเริ่มต้นจากการนำเสนอเกี่ยวกับประเด็นความหมายของชีวิตมนุษย์ดังต่อไปนี้

๒.๑ ความหมายของชีวิตมนุษย์โดยทั่วไป

ผู้วิจัยได้กล่าวถึงความเป็นมาและความสำคัญของปัญหาในบทที่ ๑ ผ่านมาแล้ว ลำดับต่อไปนี้จะได้กล่าวถึงแนวคิดเกี่ยวกับชีวิตดังต่อไปนี้

คำว่า “ชีวิตมนุษย์” แยกออกเป็น ๒ คำ คือ (๑) ชีวิต^๑ แปลว่า ความเป็น ตรงข้ามกับความตาย (๒) มนุษย์^๒ แปลว่า สัตว์ที่รู้จักใช้เหตุผล สัตว์ที่มีจิตใจสูง คน สองคำนี้รวมกันจึงชื่อว่าชีวิตมนุษย์ หมายถึง ความเป็นผู้ที่รู้จักใช้เหตุผล ความเป็นผู้ที่มีจิตใจสูง ความเป็นคน

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต) ให้ความหมายคำว่า “ชีวิต”^๓ แปลว่า ความเป็นอยู่ และ คำว่า “มนุษย์” แปลว่า ผู้มีใจสูง หมายถึง คนผู้มีมนุษยธรรม^๔ เช่น มีเมตตา กรุณา เป็นต้น

ชีวิตมนุษย์ในด้านจิตวิทยามองธรรมชาติของชีวิตมนุษย์อยู่ภายใต้ขอบเขตของประสาทสัมผัสเท่านั้น (Sensation) เมื่อใช้ประสาทสัมผัสรับรู้ความเป็นไปของชีวิตมนุษย์ จะพบภาพโครงสร้างของมนุษย์ในแง่ที่เป็นก้อนสสาร อันประกอบด้วยอวัยวะต่างๆ เช่น ตา หู จมูก แขนขา กระดูก สมอง หัวใจ ของเหลวในร่างกาย และย่อยไปจนเป็นเซลล์ต่างๆ ในแง่นี้ มนุษย์คล้ายกับก้อน

^๑ราชบัณฑิตยสถาน, พจนานุกรม ฉบับราชบัณฑิตยสถาน พ.ศ. ๒๕๕๔, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : ราชบัณฑิตยสถาน, ๒๕๕๖), หน้า ๓๘๓.

^๒เรื่องเดียวกัน, หน้า ๘๗๙.

^๓พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, พิมพ์ครั้งที่ ๒๑, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทเพ็ชรเกษม จำกัด, ๒๕๕๖), หน้า ๘๖.

^๔มนุษยธรรม หมายถึงธรรมที่ทำให้คนให้เป็นมนุษย์ ได้แก่ ศีล ๕ และคุณธรรม เช่น เมตตา กรุณา เป็นต้น.

วัตถุต่างๆ เพราะเป็นสสารที่มีโครงสร้างซับซ้อนกว่าเท่านั้น แต่ในภาพความเป็นจริงที่ลึกซึ้ง มนุษย์มีภาพที่เป็นบางสิ่งที่พ้นจากความเป็นก้อนสสารที่ทำให้มนุษย์แตกต่างจากท่อนไม้หรือสสารชนิดอื่นๆ^๕

เมื่อทราบความหมายของชีวิตมนุษย์โดยทั่วไปแล้ว ผู้วิจัยจะขอกล่าวถึงความหมายของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนาตามลำดับดังต่อไปนี้

๒.๒ ความหมายของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา

ผู้วิจัยขอกล่าวถึงความหมายและสาระสำคัญของชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนา ซึ่งมีปรากฏในคัมภีร์พระพุทธศาสนาเถรวาท แยกออกได้ดังนี้

ชีวิตตามหลักพระพุทธศาสนา แบ่งได้เป็น ๒ ประเภท คือ ชีวิตที่มีวิญญูญาณครองและชีวิตที่ไม่มีวิญญูญาณครอง มีความแตกต่างกันดังนี้

(ก) ชีวิตที่มีวิญญูญาณครอง

ชีวิตที่มีวิญญูญาณครอง คือ สัตว์ แบ่งเป็น ๓ ประเภท คือ โอปปาทิกะ มนุษย์ และดิรัจฉาน โดยแบ่งลักษณะการเกิดเป็น ๔ ประเภท^๖ คือ

๑. อັນทชะ หมายถึง กำเนิดในไข่
๒. ชลาพุชะ หมายถึง กำเนิดในครรภ์
๓. สันเสทชะ หมายถึง กำเนิดในเถาไคล
๔. โอปปาทิกะ หมายถึง ผุดเกิด

แบ่งตามจำนวนชั้น^๗ คือ องค์ประกอบของชีวิตได้ ๓ ประเภท^๘

๑. เอกโวการ หมายถึง สัตว์ที่มีชั้น ๑ ชั้น
๒. จตุโวการ หมายถึง สัตว์ที่มีชั้น ๔ ชั้น
๓. ปัญจโวการ หมายถึง สัตว์ที่มีชั้น ๕ ชั้น

นอกจากนี้ ยังแบ่งตามลักษณะของรูปและสัญญา^๙ คือ

๑. มีรูป
๒. ไม่มีรูป
๓. มีสัญญา

^๕ สมภาร พรหมทา, มนุษย์กับการแสวงหาความจริงและความหมายของชีวิต, พิมพ์ครั้งที่ ๒, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์ศยาม, ๒๕๔๕), หน้า ๕๑.

^๖ ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๒๖๓/๒๔๒.

^๗ ขุ.ป.อ. (ไทย) ๑/๔๙.

^๘ ส.ม. (ไทย) ๑๙/๒๔๕/๖๒.

๔. ไม่มีสัญญา

๕. มีสัญญาก็ไม่ใช่ ไม่มีสัญญาก็ไม่ใช่

(ข) ชีวิตที่ไม่มีวิญญาณครอง

ชีวิตที่ไม่มีวิญญาณครอง คือ ภูตคาม ชีวิตประเภทนี้ ได้แก่ ต้นไม้และพืชต่างๆ แบ่งได้ ๕ ประเภท คือ

๑. มूलพืช หมายถึง พืชที่เกิดจากราก
๒. ชันธพืช หมายถึง พืชที่เกิดจากลำต้น
๓. ผุพืช หมายถึง พืชที่เกิดจากข้อ
๔. อักคพืช หมายถึง พืชที่เกิดจากยอด
๕. พืชพืช หมายถึง พืชที่เกิดจากเมล็ด

ถึงแม้ชีวิตทั้งประเภท (ก) และประเภท (ข) นี้มีความแตกต่างกันดังกล่าว แต่ก็มีความเหมือนกันคือ มีการเกิดขึ้น เติบโต และตายในที่สุด ดังปรากฏในอรรถกถาว่า “เพราะเกิดและเจริญเติบโต จึงชื่อว่าเป็นสิ่งมีชีวิต”^๙

พระพุทธศาสนาได้กล่าวถึงการกำเนิดชีวิตว่า ชีวิตมนุษย์มีบิดามารดาเป็นแดนเกิด โดยอาศัยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ไฟ ลม ประกอบอย่างพอดีกัน ดังที่พระพุทธเจ้าตรัสชีวิตมนุษย์ว่า การที่จะก่อกำเนิดขึ้นในครรภ์มารดาได้นั้นต้องมี องค์ประกอบ ๓ ประการ^{๑๐}

- ๑) มารดาอยู่ในวัยที่มีระดู
- ๒) มารดาบิดาอยู่ร่วมกัน
- ๓) มีสัตว์มาเกิด

การพร้อมมูลแห่งเงื่อนไขปัจจัยทั้ง ๓ องค์ประกอบดังกล่าว พระพุทธศาสนาถือว่าชีวิตได้กำเนิดขึ้นแล้ว และจะมีพัฒนาการเกิดขึ้นตามลำดับแต่ละช่วงเวลา

นอกจากนี้ ชีวิตเกิดขึ้นต้องมีภพภูมิเป็นที่อยู่อาศัย ดังนั้น จึงควรมาทำความรู้จักกับสถานที่อยู่ของสรรพสัตว์ผู้ยังมีกิเลสก่อน เพื่อความเข้าใจในชีวิตมนุษย์ดีขึ้น ดังนี้

คำว่า ภพภูมิ หมายถึง โลก หรือสถานที่อันเป็นที่อาศัยอยู่ของสรรพสัตว์ผู้ยังมีกิเลส (ยังไม่เข้าสู่พระนิพพาน) หมายความว่ามนุษย์หรือสรรพสัตว์ เมื่อยังไม่หมดกิเลส ก็ยังต้องเวียนว่ายตายเกิดในภพภูมิต่างๆ เพื่อเสวยผลแห่งกรรมตามกุศลและอกุศลที่ตนสั่งสมไว้ ภพภูมิหรือโลกอันเป็นที่อาศัยอยู่ของสัตว์ทั้งหลายนี้เรียกว่า ภพ ๓^{๑๑} แบ่งออกเป็น ๓๑ ภูมิ

ภพ ๓ ประกอบด้วย กามภพ รูปภพ อรูปภพ

ภูมิ ๓๑ ได้แก่ อบายภูมิ ๔ มนุสสภูมิ ๑ เทวภูมิ ๖ รูปภูมิ ๑๖ อรูปภูมิ ๔

^๙วิ.ม.อ. (ไทย), หน้า ๔๙.

^{๑๐}ม.ม. (ไทย) ๑๒/๔๕๒/๔๘๕.

^{๑๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตฺโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม, พิมพ์ครั้งที่ ๓๐, (กรุงเทพมหานคร : สำนักพิมพ์เพ็ทแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๘), หน้า ๙๗.

พระพุทธเจ้าได้ตรัสเรื่องชีวิตมนุษย์ว่า “ชีวิตมนุษย์ มีองค์ประกอบ ๕ ประการ เรียกว่า ขั้น ๕^{๑๒}

ขั้น ๕^{๑๓} แปลว่า กองแห่งรูปธรรมและนามธรรมห้าหมวด มาประชุมกันเข้าเป็นหน่วยรวม ซึ่งบัญญัติเรียกว่า สัตว์ บุคคล ตัวตน เรา เขา เป็นต้น

ขั้น ๕^{๑๔} หมายถึง ส่วนประกอบ ๕ อย่างที่รวมเข้าเป็นชีวิต

พระพุทธเจ้าได้อธิบายถึงชีวิตมนุษย์ มีองค์ประกอบ ๕ ประการ ซึ่งเรียกว่า ขั้น ๕ มีดังความต่อไปนี้

๒.๒.๑ รูปขั้น^{๑๕}

คือ กองรูป หมายถึง กองรูป อันได้แก่ รูปที่เป็นอดีต รูปที่เป็นอนาคต รูปที่เป็นปัจจุบัน รูปที่เป็นภายในตน รูปที่เป็นภายนอกตน รูปขั้นต่ำ รูปขั้นประณีต ย่อเข้ากองเดียวกัน เรียกว่า รูปขั้น

๑) รูปที่เป็นอดีต หมายถึง รูปใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว ปราศจากไปแล้ว แปรไปแล้ว ถึงความดับแล้ว ถึงความดับสิ้นแล้ว ที่เกิดขึ้นปราศจากไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ (อุปาทายรูป) นี้เรียกว่า รูปที่เป็นอดีต

๒) รูปที่เป็นอนาคต หมายถึง รูปใดยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่บังเกิด ยังไม่บังเกิดเฉพาะ ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้น ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้น ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นอนาคต

๓) รูปที่เป็นปัจจุบัน หมายถึง รูปใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม บังเกิด บังเกิดเฉพาะ ปรากฏ เกิดขึ้น เกิดขึ้นพร้อม ตั้งขึ้น ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูตรูป ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นปัจจุบัน

๔) รูปที่เป็นภายในตน หมายถึง รูปใดของสัตว์นั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ^{๑๖} ได้แก่ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นภายในตน

^{๑๒} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑/๑-๑๖.

^{๑๓} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลธรรม**, พิมพ์ครั้งที่ ๑๓, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท เอส.อาร์.พรินติ้ง แมส โปรดักส์ จำกัด, ๒๕๔๘), หน้า ๑๖๒.

^{๑๔} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

^{๑๕} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒-๗/๑-๓.

^{๑๖} **ตัณหาและทิฏฐิ**ที่เกิดพร้อมกับการกระทำที่ยึดติดโดยความเป็นอารมณ์ (อภิ.สง.อ.(ไทย) ๔/๙๐)

๕) รูปที่เป็นภายนอกตน หมายถึง รูปใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฏฐียึดถือ มหาภูตรูป ๔ และรูปที่อาศัยมหาภูต ๔ นี้เรียกว่า รูปที่เป็นภายนอกตน

๖) รูปหยาบ รูปละเอียด หมายถึง อายตนะทางตา หู จมูก ลิ้น สัมผัสทางกาย นี้เรียกว่า รูปหยาบ อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร^{๑๗} นี้เรียกว่า รูปละเอียด

๗) รูปชั้นต่ำ รูปชั้นประณีต หมายถึง รูปใดของสัตว์นั้นๆ ที่น่าดูหมิ่น น่าเหยียดหยาม น่าเกลียด น่าตำหนิ ไม่น่ายกย่อง เป็นรูปชั้นต่ำ รู้กันว่าเป็นชั้นต่ำ สมมติกันว่าเป็นชั้นต่ำ ไม่น่าปรารถนา ไม่น่ารัก ไม่น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะ นี้เรียกว่า รูปชั้นต่ำ ส่วนรูปประณีต หมายถึง รูปใดของสัตว์นั้นๆ ที่ไม่น่าดูหมิ่น ไม่น่าเหยียดหยาม ไม่น่าเกลียด ไม่น่าตำหนิ น่ายกย่อง เป็นชั้นประณีต รู้กันว่าเป็นชั้นประณีต สมมติกันว่าเป็นชั้นประณีต น่าปรารถนา น่ารัก น่าชอบใจ ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส และโณภูมัพพะ นี้เรียกว่า รูปชั้นประณีต

๘) รูปไกล รูปใกล้ หมายถึง อิตถินทรีย์ ฯลฯ กวฬิงการาหาร หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ในที่ไม่ไกล ในที่ไม่ใกล้ชิด ในที่ไกล ในที่ไม่ใกล้ นี้เรียกว่า รูปไกล^{๑๘} รูปใกล้หมายถึง รูปทางตา รูปทางหู รูปทางจมูก รูปทางลิ้น รูปทางกาย หรือรูปแม่อื่น มีอยู่ในที่ใกล้ ในที่ใกล้ชิด ในที่ไม่ไกล ในที่ใกล้ นี้เรียกว่า รูปใกล้^{๑๙}

๒.๒.๒ เวทนาขันธ^{๒๐}

คือ กองเวทนา หมายถึง เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง^{๒๑} ได้แก่ เวทนาที่เป็นอดีต เวทนาที่เป็นอนาคต เวทนาที่เป็นปัจจุบัน เวทนาที่เป็นภายในตน เวทนาที่เป็นภายนอกตน เวทนาหยาบเวทนาละเอียด ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า เวทนาขันธ

๑) เวทนาที่เป็นอดีต หมายถึง เวทนาใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรไปแล้ว ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นอดีต

๒) เวทนาที่เป็นอนาคต หมายถึง เวทนาใดที่ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่เกิดพร้อม ยังไม่ปรากฏ ยังไม่เกิดขึ้นพร้อม ยังไม่ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นอนาคต

๓) เวทนาที่เป็นปัจจุบัน หมายถึง เวทนาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ เกิดพร้อม ปรากฏ ตั้งขึ้นพร้อม ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นปัจจุบัน

^{๑๗} อภิ.สง. (ไทย) ๑๔/๖๓๒-๖๔๕/๑๙๔-๙๖.

^{๑๘} รูปไกล หมายถึงรูปละเอียด (อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗/๑๓.

^{๑๙} รูปใกล้ หมายถึงรูปหยาบ (อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๗/๑๓.

^{๒๐} ดูรายละเอียดใน อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๘-๑๓/๔-๖.

^{๒๑} เวทนาอย่างใดอย่างหนึ่ง ในที่นี้ หมายถึงเวทนาขันธที่เป็นไปในภูมิทั้ง ๔ คือ กามภูมิ รูปภูมิ อรูปภูมิ และโลกุตตรภูมิ (อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๘/๑๔)

๔) เวทนาที่เป็นภายในตน หมายถึง เวทนาใดของสัตว์นั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐิตถิอ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นภายในตน

๕) เวทนาที่เป็นภายนอกตน หมายถึง เวทนาใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทวิฏฐิตถิอ ได้แก่ สุขเวทนา ทุกขเวทนา และอทุกขมสุขเวทนา นี้เรียกว่า เวทนาที่เป็นภายนอกตน

๖) เวทนาหยาบ เวทนาละเอียด หมายถึง เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต^{๒๒} เป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเวทนาละเอียด ทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียด สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาหยาบ อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาละเอียด เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาหยาบ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาละเอียด เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาหยาบ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาละเอียด

๗) เวทนาชั้นต่ำ เวทนาชั้นประณีต หมายถึง เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาชั้นต่ำ เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตเป็นเวทนาชั้นประณีต เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาชั้นต่ำ เวทนาที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเวทนาชั้นประณีต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาชั้นต่ำ สุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาชั้นประณีต สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาชั้นต่ำ อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาชั้นประณีต เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาชั้นต่ำ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาชั้นประณีต เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาชั้นต่ำ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาชั้นประณีต

๘) เวทนาไกล เวทนาใกล้ หมายถึง เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกต เวทนาที่เป็นกุศลและอัพยาทุกตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นกุศลเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกต เวทนาที่เป็นอกุศลและอัพยาทุกตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศล เวทนาที่เป็นอัพยาทุกตเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นกุศลและอกุศล เวทนาที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นเวทนาไกลจากเวทนาอัพยาทุกต ทุกขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา สุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนา ทุกขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนา อทุกขมสุขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากสุขเวทนาและทุกขเวทนา สุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นเวทนาไกลจากอทุกขมสุขเวทนา เวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้เข้าสมาบัติ เวทนาของผู้เข้าสมาบัติเป็นเวทนาไกลจากเวทนาของผู้ไม่เข้าสมาบัติ เวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะ เวทนาที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นเวทนาไกลจากเวทนาที่เป็นอารมณ์ของอาสวะ นี้เรียกว่า เวทนาไกล ส่วนเวทนาใกล้ หมายถึง เวทนาที่เป็นอกุศลเป็นเวทนาที่ใกล้กับเวทนาที่เป็นอกุศล เวทนาที่เป็นกุศลเป็นเวทนาใกล้กับเวทนาที่เป็นกุศล ฯลฯ นี้เรียกว่า ใกล้

^{๒๒} อัพยาทุกต หมายถึง เป็นกลางๆ พระพุทธเจ้าไม่พยากรณ์ ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๓๗.

๒.๒.๓ สัญญาชั้น^{๒๓} คือ กองสัญญา หมายถึง กองสัญญา อันได้แก่ สัญญาที่เป็นอดีต สัญญาที่เป็นอนาคต สัญญาที่เป็นภายในตน สัญญาที่เป็นภายนอกตน สัญญาหยาบ สัญญาละเอียด สัญญาชั้นต่ำ สัญญาชั้นประณีต ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า สัญญาชั้น

๑) สัญญาที่เป็นอดีต หมายถึง สัญญาใดที่ล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรไปแล้ว ฯลฯ สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ สัญญาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และสัญญาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส นี้เรียกว่า สัญญาที่เป็นอดีต

๒) สัญญาเป็นอนาคต หมายถึง สัญญาใดที่ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่ปรากฏ ฯลฯ ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ สัญญาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และสัญญาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส นี้เรียกว่า สัญญาที่เป็นอนาคต

๓) สัญญาที่เป็นปัจจุบัน หมายถึง สัญญาใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ ปรากฏ ตั้งขึ้นพร้อม ฯลฯ ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ สัญญาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และสัญญาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส นี้เรียกว่า สัญญาที่เป็นปัจจุบัน

๔) สัญญาที่เป็นภายในตน หมายถึง สัญญาใดของสัตว์นั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ได้แก่ สัญญาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และสัญญาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส นี้เรียกว่า สัญญาที่เป็นภายในตน

๕) สัญญาที่เป็นภายนอกตน หมายถึง สัญญาใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน มีเฉพาะบุคคล ฯลฯ ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ได้แก่ สัญญาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และสัญญาที่เกิดแต่มนัสสัมผัส นี้เรียกว่า สัญญาที่เป็นภายนอกตน

๖) สัญญาหยาบ หมายถึง สัญญาที่เกิดแต่ปฏิสมผัส^{๒๔} (คือ สัมผัสที่เกิดทางปัญจทวาร) เป็นสัญญาหยาบ ส่วนสัญญาที่เกิดแต่อวิชจนสัมผัส (คือ สัมผัสที่เกิดทางมนทวาร)เป็นสัญญาละเอียด ฯลฯ

๒.๒.๔ สังขารชั้น^{๒๕}

คือ กองสังขาร หมายถึง สังขารเหล่าใดเหล่าหนึ่ง ได้แก่ สังขารที่เป็นอดีต สังขารที่เป็นอนาคต สังขารที่เป็นปัจจุบัน สังขารที่เป็นภายในตน สังขารที่เป็นภายนอกตน สังขารหยาบ สังขารละเอียด ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า สังขารชั้น

๑) สังขารที่เป็นอดีต หมายถึง สังขารเหล่าใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรไปแล้ว ฯลฯ ที่เป็นอดีต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ เจตนาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การ

^{๒๓} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑๔-๑๙/๗-๑๐.

^{๒๔} ปฏิสมผัส หมายถึง ความสัมผัสถูกต้องกันแห่งรูปที่กระทบกันได้ เช่น จักขุสัททกระทบกับรูปารมณ เป็นต้น (อภิ.วิ.อ. (ไทย) ๑๗/๒๑)

^{๒๕} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๐-๒๕/๑๐-๑๓.

สัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และเจตนาที่เกิดแต่มนโสมผัส นี้เรียกว่า สังขารที่เป็นอดีต

๒) สังขารที่เป็นอนาคต หมายถึง สังขารเหล่านี้ยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่ปรากฏ ฯลฯ ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ เจตนาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และเจตนาที่เกิดแต่มนโสมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นอนาคต

๓) สังขารที่เป็นปัจจุบัน สังขารเหล่านี้เกิดอยู่ เป็นอยู่ ปรากฏ ตั้งขึ้นพร้อม ฯลฯ ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ เจตนาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และเจตนาที่เกิดแต่มนโสมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นปัจจุบัน

๔) สังขารที่เป็นภายในตน หมายถึง สังขารเหล่านี้ของสัตว์นั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ได้แก่ เจตนาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และเจตนาที่เกิดแต่มนโสมผัส นี้เรียกว่า สังขารที่เป็นภายในตน

๕) สังขารที่เป็นภายนอกตน หมายถึง สังขารเหล่านี้ของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน มีเฉพาะบุคคล ฯลฯ ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ได้แก่ เจตนาที่เกิดจาก การสัมผัสทางตา การสัมผัสทางหู การสัมผัสทางจมูก การสัมผัสทางลิ้น การสัมผัสทางกาย และเจตนาที่เกิดแต่มนโสมผัส เหล่านี้เรียกว่า สังขารที่เป็นภายนอกตน

๖) สังขารหยาบ หมายถึง สังขารที่เป็นอกุศลเป็นสังขารหยาบ สังขารที่เป็นกุศลและอัปายากฤตเป็นสังขารละเอียด สังขารที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นสังขารหยาบ สังขารที่เป็นอัปายากฤตเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุต^{๒๖} ด้วยทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นสังขารหยาบ สังขารที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นสังขารละเอียด สังขารของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นสังขารหยาบ สังขารของผู้เข้าสมาบัติเป็นสังขารละเอียด สังขารที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารหยาบ สังขารที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นสังขารละเอียด ฯลฯ

๒.๒.๕ วิญญาณขันธ^{๒๗}

คือ กอวิญญาณ หมายถึง วิญญาณอย่างใดอย่างหนึ่ง ได้แก่ วิญญาณที่เป็นอดีต วิญญาณที่เป็นอนาคต วิญญาณที่เป็นปัจจุบัน วิญญาณที่เป็นภายในตน วิญญาณที่เป็นภายนอกตน วิญญาณหยาบ วิญญาณละเอียด วิญญาณขั้นต่ำ วิญญาณขั้นประณีต ย่อเข้าเป็นกองเดียวกันนี้ เรียกว่า วิญญาณขันธ”^{๒๘}

^{๒๖} สัมปยุต หมายถึงประกอบด้วย เช่น สัมปยุตธรรม หมายถึงธรรมที่ประกอบอยู่ด้วย ธรรมที่ประกอบกัน สภาวธรรมที่เกิดร่วมกัน ดูรายละเอียดใน พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ.ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสน์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๔๓๔.

^{๒๗} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๒๖-๓๑/๑๓-๑๖.

^{๒๘} อภิ.วิ. (ไทย) ๓๕/๑-๓๑/๑-๑๖.

๑) ญาณที่เป็นอดีต หมายถึง ญาณใดล่วงไปแล้ว ดับไปแล้ว แปรไปแล้ว ฯลฯ สงเคราะห์เข้ากับส่วนอดีต ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณและมนโณวิญญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นอดีต

๒) ญาณที่เป็นอนาคต หมายถึง ญาณใดยังไม่เกิด ยังไม่เป็น ยังไม่ปรากฏ ฯลฯ ที่เป็นอนาคต สงเคราะห์เข้ากับส่วนอนาคต ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณและมนโณวิญญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นอนาคต

๓) ญาณที่เป็นปัจจุบัน หมายถึง ญาณใดเกิดอยู่ เป็นอยู่ ปรากฏ ตั้งขึ้น เกิดขึ้น พร้อม ฯลฯ ที่เป็นปัจจุบัน สงเคราะห์เข้ากับส่วนปัจจุบัน ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณและมนโณวิญญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นปัจจุบัน

๔) ญาณที่เป็นภายในตน หมายถึง ญาณใดของสัตว์นั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน มีในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณและมนโณวิญญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นภายในตน

๕) ญาณที่เป็นภายนอกตน หมายถึง ญาณใดของสัตว์อื่น ของบุคคลอื่นนั้นๆ ที่เป็นภายในตน มีเฉพาะตน เกิดในตน มีเฉพาะบุคคล ที่กรรมอันประกอบด้วยตัณหาและทิฐิยึดถือ ได้แก่ จักขุวิญญาณ โสตวิญญาณ ฆานวิญญาณ ชิวหาวิญญาณ กายวิญญาณและมนโณวิญญาณ นี้เรียกว่า ญาณที่เป็นภายนอกตน

๖) ญาณหยาบ ญาณละเอียด หมายถึง ญาณที่เป็นอกุศลเป็นญาณหยาบ ญาณที่เป็นกุศลและอภัยกฤตเป็นญาณละเอียด ญาณที่เป็นกุศลและอกุศลเป็นญาณหยาบ ญาณที่เป็นอภัยกฤตเป็นญาณละเอียด ญาณที่สัมปยุตด้วยทุกเวทนาเป็นญาณหยาบ ญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและอทุกขมสุขเวทนาเป็นญาณละเอียด ญาณที่สัมปยุตด้วยสุขเวทนาและทุกขเวทนาเป็นญาณหยาบ ญาณที่สัมปยุตด้วยอทุกขมสุขเวทนาเป็นญาณละเอียด ญาณของผู้ไม่เข้าสมาบัติเป็นญาณหยาบ ญาณของผู้เข้าสมาบัติเป็นญาณละเอียด ญาณที่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นญาณหยาบ ญาณที่ไม่เป็นอารมณ์ของอาสวะเป็นญาณละเอียด ฯลฯ

๒.๒.๖ อายตนะ

คำว่า “อายตนะ”^{๒๙} แปลว่า ที่ติดต่อ เครื่องติดต่อ แดนต่อความรู้ เครื่องรู้และสิ่งที่ถูกรู้ เช่น ตาเป็นเครื่องรู้ รูปเป็นสิ่งที่ถูกรู้ หูเป็นเครื่องรู้ เสียงเป็นสิ่งที่ถูกรู้ เป็นต้น จัดเป็น ๒ ประเภท คือ อายตนะภายใน ๖ อายตนะภายนอก ๖

คำว่า อายตนะภายนอก^{๓๐} หมายถึง เครื่องต่อภายนอก หรือสิ่งที่ถูกรู้มี ๖ ได้แก่

๑) รูป หมายถึง รูป

^{๒๙} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พจนานุกรมพุทธศาสตร์ ฉบับประมวลศัพท์, หน้า ๕๔๗.

^{๓๐} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๗-๕๔๘.

- ๒) สัททะ หมายถึง เสียง
- ๓) คันธะ หมายถึง กลิ่น
- ๔) รส หมายถึง รส
- ๕) โผฏฐัพพะ หมายถึง สิ่งต้องกาย
- ๖) ธัมมะ หมายถึง ธรรมารมณ์

คำว่า อายตนะภายใน^{๓๑} หมายถึง เครื่องต่อภายใน หรือเครื่องรับรู้มี ๖ เรียกอีกอย่างว่า อินทรีย์ ๖ ได้แก่

- ๑) จักขุ หมายถึง ตา
- ๒) โสต หมายถึง หู
- ๓) ขานะ หมายถึง จมูก
- ๔) ชิวหา หมายถึง ลิ้น
- ๕) กาย หมายถึง กาย
- ๖) มโน หมายถึง ใจ

พระพุทธโฆสเถระ ได้กล่าวถึงพระพุทธเจ้าตรัสไว้ว่า “อายตนะ (สฬายตนะ) เป็นปัจจัยแก่ ผัสสะ ผัสสะ”^{๓๒} เมื่อกล่าวโดยย่อมี ๖ เท่านั้น ถ้ากล่าวโดยละเอียดมีถึง ๓๒ ดุจวิญญาน ผัสสะโดยย่อมี ๖ เท่านั้น ได้แก่

- ๑) จักขุสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางตา
- ๒) โสตสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางหู
- ๓) ขานะสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางจมูก
- ๔) ชิวหาสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางลิ้น
- ๕) กายสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางกาย
- ๖) มโนสัมผัส หมายถึง สัมผัสทางใจ

ผัสสะ เมื่อกล่าวโดยละเอียดมีทั้งหมด ๓๒ ดุจวิญญาน มีขึ้นเพราะสังขารเป็นปัจจัย ได้แก่ ผัสสะ ๑๐ เป็นกุศลวิบาก ๕ เป็นอกุศลวิบาก ๕ และผัสสะ ๒๒ อันสัมพันธ์กับวิบาก วิญญานฝ่ายโลกียะ ๒๒ ที่เหลือ พระพุทธเจ้าตรัสถึงชีวิตมนุษย์โดยลำดับ สรุปความว่า “ความเกิดขึ้นแห่งสิ่งนี้ มีก่อนเพื่อน ในสงสารอันไม่มีใครรู้เบื้องต้นเบื้องปลาย”^{๓๓} ดังนั้นลำดับ ความเกิดขึ้นของกิเลสทั้งหลายจึงไม่กล่าวไว้โดยตรง แต่กล่าวไว้โดยอ้อม ในอุปาทาน^{๓๔} เหล่านี้

^{๓๑} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๕๔๘.

^{๓๒} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, พิมพ์ครั้งที่ ๑๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัทนาเพรส จำกัด, ๒๕๕๔), หน้า ๙๔๐-๙๔๑.

^{๓๓} พระพุทธโฆสเถระ รัตน, **คัมภีร์วิสุทธิมรรค**, สมเด็จพระพุทธาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปล และเรียบเรียง, หน้า ๙๔๙.

^{๓๔} **อุปาทาน** หมายถึงความยึดมั่น ยึดติดถือค้ำ ไม่ปล่อยไม่วางตามควรแก่เหตุผลเนื่องจากติดใจใคร่ชอบใจหรือใฝ่ปรารถนาอย่างแรง ความถือมั่นด้วยอำนาจกิเลส มี ๔ คือ ๑) กามุปาทาน ความถือมั่นในกาม

ตัณหา(กามตัณหา)^{๓๕} เป็นปัจจัยอย่างเดี่ยวแก่อุปาทานข้อหน้าเพื่อน เพราะเกิดขึ้นในอารมณ์ทั้งหลายที่ตัณหายินดีโดยเฉพาะ อุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพ^{๓๖} ภพคือกรรม ชื่อว่ากรรมภพ ภพคือความเข้าใจถึง ชื่อว่าอุปัตติภพ ในกรรมและอุปัตตินี้ อุปัตติจัดเป็นภพ เพราะเป็นขึ้น(คือเกิด) ส่วนกรรมจัดเป็นภพโดยผลไวยาหาร(คือกล่าวถึงถึงผล) เพราะกรรมนั้นเป็นเหตุแห่งภพ เช่น ความเกิดขึ้นของพระพุทเจ้าทั้งหลาย ตรัสว่าเป็นสุข^{๓๗} เพราะเป็นเหตุแห่งความสุขะนั้น เป็นต้น

อนิจลักษณะของชีวิตมนุษย์จะเห็นได้จาก อุปาทานเป็นปัจจัยใจแก่กามภพ กามุปาทานเป็นปัจจัยแก่รูปภพและอรูปภพ ทิฏฐุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ อตตวาทุปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้งหลาย สลัปปตูปาทานเป็นปัจจัยแก่ภพทั้ง ๓ (ได้แก่ กามภพ รูปภพ อรูปภพ) และ ภพ^{๓๘}เป็นปัจจัยแก่ชาติ ชาติ^{๓๙}เป็นปัจจัยแก่ชรา^{๔๐}มรณะ^{๔๑} ฯลฯ อวิชชา^{๔๒}มีเพราะโสกะ^{๔๓}เป็นต้นได้^{๔๔}

สรุปความว่า พระพุทเจ้าตรัสชีวิตมนุษย์ในพระพุทธศาสนานั้น คือ ชั้น ๕ อันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ รวมลงเรียกว่า รูปกับนาม โดยมีการรับรู้และสัมผัสสรรพสิ่งต่างๆ ได้โดยทางอายตนะ ๖ หรือเรียกอีกอย่างว่า ทวาร ๖ ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ กล่าวได้ว่า ชีวิตมนุษย์มีทั้งชั้น ๕ ที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน ที่มีภายในตน ที่มีภายนอกตน ที่หยาบ ที่ละเอียด ที่ไกล ที่ใกล้ เป็นต้น นอกจากนี้ ชีวิตมนุษย์มีความเป็นอนิจลักษณะจริง คือมีการแปรเปลี่ยนไปตามภพต่างๆ ซึ่งเกิดจากเหตุปัจจัย

๒) ทิฏฐุปาทาน ความยึดมั่นในทิฏฐิ ๓) สลัปปตูปาทาน ความยึดมั่นในศีลและพรต ๔) อตตวาทุปาทาน ความยึดติดกับนึกคิดเอาเอง (ถ้าเป็นยึดมั่นในทางที่ดี มักเรียกว่า ตั้งมั่น).

^{๓๕}ตัณหา หมายถึงความทะยานอยาก ความปรารถนา ความอยากเสพ อยากได้ มี ๓ คือ๑)กามตัณหา ความทะยานอยากในกาม อยากได้อารมณ์อันน่าใคร่ ๒) ภวตัณหา ความทะยานอยากในภพ อยากเป็นนั่นเป็นนี่ ๓) วิภวตัณหา ความทะยานอยากในวิภพ อยากไม่เป็นนั่นไม่เป็นนี่ อยากพรากรพันดับสูญไปเสีย.

^{๓๖}พระพุทโธสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๙๕๑.

^{๓๗}ดูเทียบ พุ.ธ. (ไทย) ๓๕/๑๙๔/๙๓.

^{๓๘}ภพ หมายถึงที่อยู่ของสัตว์.

^{๓๙}ชาติ ในที่นี้หมายถึงการเกิด.

^{๔๐}ชรา หมายถึงความแก่ ความทรุดโทรม.

^{๔๑}มรณะ หมายถึงความตาย.

^{๔๒}อวิชชา หมายถึงความไม่รู้จริง ความหลงอันเป็นเหตุไม่รู้จริง มี ๔ คือ ความไม่รู้จักอริยสัจ ๔ อย่างและความไม่รู้วิชชา ๘ คือวิชชา ๔ นั้นและเพิ่ม ๕) ไม่รู้อดีต ๖) ไม่รู้อนาคต ๗) ไม่รู้ทั้งอดีตและอนาคต ๘) ไม่รู้ปฏิจจสมุปบาท.

^{๔๓}โสกะ หมายถึงความโศก ความเศร้า ความมีใจหม่นหมื่น ความแหม้งใจ เพราะประสบความพลัดพรากหรือสูญเสียอย่างใดอย่างหนึ่ง.

^{๔๔}พระพุทโธสเถระ รัตน, คัมภีร์วิสุทธิมรรค, สมเด็จพระพุฒาจารย์ (อาจ อาสภมหาเถร) แปลและเรียบเรียง, หน้า ๙๕๖-๙๖๑.

พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต) ได้ขยายความชีวิตมนุษย์อันประกอบด้วยชั้น ๕ และอายตนะ ดังนี้

๑) ชีวิตตามสภาพของมันเอง^{๔๕}

โดยมองสิ่งทั้งหลายเป็น ธาตุ เป็นธรรม เป็นสภาวะ มีอยู่ตามภาวะของมัน สิ่งทั้งหลายที่รู้จักเข้าใจกันอยู่โดยทั่วไปนั้น มีอยู่ เป็นอยู่ เป็นไป ในรูปของส่วนประกอบต่างๆที่มาประชุมกันเข้า ตัวแท้ๆของสิ่งทั้งหลายไม่มี เมื่อแยกส่วนต่างๆที่มาประกอบกันเข้านั้นออกไปให้หมด ก็ไม่พบตัวตนของสิ่งนั้นเหลืออยู่ ชีวิตทั้งหมดที่บัญญัติ เรียกว่า สัตว์ บุคคล เป็นต้น แยกออกเป็นส่วนประกอบต่างๆ ๕ ประเภทหรือ ๕ หมวด เรียกว่า เบญจขันธ์ ได้แก่

(๑) รูปขันธ์ หมายถึง กองรูป ส่วนที่เป็นรูป ร่างกาย พุติกรรม และคุณสมบัติต่างๆ ของส่วนที่เป็นร่างกาย ส่วนประกอบฝ่ายรูปธรรมทั้งหมด สิ่งที่เป็นร่างพร้อมทั้งคุณและอาการ^{๔๖}

(๒) เวทนาขันธ์ หมายถึง กองเวทนา ส่วนที่เป็นการเสวยรสอารมณ์ ความรู้สึก สุขทุกข์ หรือเฉยๆ^{๔๗}

(๓) สัญญาขันธ์ หมายถึง กองสัญญา ส่วนที่เป็นความกำหนดหมายให้จำอารมณ์นั้นๆได้ ความกำหนดได้หมายรู้ในอารมณ์ ๖ ตัวอย่าง ทางตา เช่น สีขาว เขียว ดำ แดง เป็นต้น^{๔๘}

(๔) สังขารขันธ์ หมายถึง กองสังขาร ส่วนที่เป็นการปรุงแต่ง สภาพที่ปรุงแต่งจิตให้ดี หรือชั่วหรือเป็นกลางๆ คุณสมบัติต่างๆของจิต มีเจตนาเป็นตัวนำที่ปรุงแต่งคุณภาพของจิตให้เป็นกุศล อกุศล อัปยาภุติ^{๔๙}

(๕) วิญญาณขันธ์ หมายถึง กองวิญญาณ ส่วนที่เป็นการรู้แจ้งอารมณ์ ความรู้อารมณ์ทางอายตนะทั้ง ๖ มีการเห็น มีการได้ยิน การได้กลิ่น การรู้รส การรู้สัมผัสทางกายและการรู้อารมณ์ทางใจ ได้แก่ วิญญาณ ๖

๒) ชีวิตตามความหมายของมนุษย์และโดยสัมพันธ์กับโลก^{๕๐}

แม้ชีวิตจะประกอบด้วย ชั้น ๕ แต่ในทางปฏิบัติ คือ ในการดำเนินชีวิตทั่วไป มนุษย์ไม่ได้เกี่ยวข้องกันโดยตรงกับส่วนประกอบเหล่านั้นโดยทั่วถึงแต่อย่างใด ส่วนประกอบหลายอย่างมีอยู่และทำหน้าที่ของมันไปโดยมนุษย์ไม่รู้จัก หรือแม้รู้จักก็แทบไม่ได้นึกถึงเลย เช่น ในด้านรูปธรรมอวัยวะภายในร่างกายหลายอย่าง ทำหน้าที่ของมันอยู่โดยมนุษย์ผู้เป็นเจ้าของไม่รู้และไม่ได้ใส่ใจที่จะรู้ จนบางครั้งอาจเกิดความวิปริตหรือทำหน้าที่บกพร่องขึ้นที่เรียกว่า ป่วย ไม่สบายที่ตรงอวัยวะต่างๆ ที่ลำไส้ ที่ตับ ที่ไต เป็นต้น มนุษย์จึงจะหันมาสนใจส่วนประกอบของร่างกายในการทำหน้าที่ของชั้น ๕ ทางอายตนะ ๖ เป็นต้น

^{๔๕} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, พิมพ์ครั้งที่ ๔๐, (กรุงเทพมหานคร : บริษัท สำนักพิมพ์แพทิแอนด์โฮม จำกัด, ๒๕๕๗), หน้า ๑๓.

^{๔๖} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๒.

^{๔๗} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

^{๔๘} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พจนานุกรมพุทธศาสนา ฉบับประมวลธรรม**, หน้า ๑๖๒.

^{๔๙} เรื่องเดียวกัน, หน้า ๑๖๒.

^{๕๐} พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), **พุทธธรรม ฉบับปรับขยาย**, หน้า ๒๘.

อายตนะแบ่งเป็น ๒ ภาค แต่ละภาคมีระบบการทำงานซึ่งอาศัยช่องทางที่ชีวิตจะติดต่อกับโลกได้ เรียกว่า ทวาร(ประตู หรือช่องทาง) ดังนี้

๑) ภาครับรู้และเสพส่วยโลก

การรับรู้ อาศัยทวารทั้ง ๖ คือ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สำหรับรับรู้ทุกสิ่งในโลก ที่ปรากฏแก่มนุษย์โดยลักษณะและอาการต่างๆ เรียกว่า อารมณ์ ๖ คือปรากฏเป็น รูป เสียง กลิ่น รส สัมผัส ทางกาย(โณรูปพะ)และสิ่งที่มากระทบทางใจ(ธรรมารมณ์)

๒) ภาคแสดงออกหรือกระทำต่อโลก

การแสดงออก อาศัยทวาร ๓ (กรรมทวาร) คือ กาย วาจา ใจ สำหรับกระทำต่อโลก โดยแสดงออกเป็นการกระทำ(กายกรรม) การพูด(วจีกรรม) และการคิด(มโนกรรม)

อายตนะ^{๕๑} แปลว่า ที่ต่อ หรือแดน หมายถึง ที่ต่อกันให้เกิดความรู้ แดนเชื่อมต่อให้เกิดความรู้ หรือแหล่งที่มาของความรู้ หรือทางรับรู้ มี ๖ อย่าง ในภาษาไทยเรียกว่า ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ สิ่งที่ถูกรับรู้หรือลักษณะต่างๆของโลกเหล่านี้เรียกว่าอายตนะเหมือนกัน เพราะเป็นสิ่งที่เชื่อมต่อให้เกิดความรู้ แต่เป็นฝ่ายภายนอก เพื่อแยกประเภทจากกันไม่ให้สับสน จึงเรียกดังนี้

๑) อายตนะภายใน ๖ (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายใน)^{๕๒} ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ

๒) อายตนะภายนอก ๖ (แดนต่อความรู้ฝ่ายภายนอก)^{๕๓} ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งที่ต้องกาย และสิ่งที่ใจนึก อายตนะภายนอกนี้นิยมเรียกว่า “อารมณ์” แปลว่า สิ่งอันเป็นที่สำหรับจิตมาห้วงอยู่ หรือสิ่งสำหรับยึดห้วงของจิต แปลงๆว่า สิ่งที่ถูกรับรู้หรือสิ่งที่ถูกรู้นั่นเอง

เมื่ออายตนะ(ภายใน)ซึ่งเป็นแดนรับรู้ กระทบอารมณ์(อายตนะภายนอก)ซึ่งเป็นสิ่งที่ถูกรู้ ก็จะเกิดความรู้จำเพาะด้านของอายตนะแต่ละอย่างๆ ขึ้น เช่น

ตากระทบรูป	เกิดความรู้ คือจักขุวิญญาณ	เห็น
หูกระทบเสียง	เกิดความรู้ คือโสตวิญญาณ	ได้ยิน
จมูกกระทบกลิ่น	เกิดความรู้ คือฆานวิญญาณ	ได้กลิ่น
ลิ้นกระทบรส	เกิดความรู้ คือชีวหาวิญญาณ	รู้รส
กายกระทบสิ่งต้องกาย	เกิดความรู้ คือกายวิญญาณ	รู้สิ่งต้องกาย
ใจนึกคิดเรื่องในใจ	เกิดความรู้ คือมโนวิญญาณ	รู้เรื่องในใจ

^{๕๑}พระพรหมคุณาภรณ์ (ป.อ. ปยุตโต), พุทธธรรม ฉบับปรับปรุงขยาย, หน้า ๒๙.

^{๕๒}เรื่องเดียวกัน, หน้า ๓๐.

^{๕๓}อ้างแล้ว, หน้า ๓๐.

อายตนะภายในกระทบกับอายตนะภายนอกแล้ว มีความใส่ใจประกอบอยู่ด้วย วิญญาณนั้นๆจึงจะเกิดขึ้น^{๕๔} ถ้าไม่ใส่ใจวิญญาณก็ไม่เกิดขึ้น เช่น เวลาหลับสนิท เวลาฟุ้งซ่านหรือใจลอยไปเสีย เวลาใจจดจ่อแน่วแน่อยู่กับกิจอย่างใดอย่างหนึ่ง แม้ขณะอยู่ในสมาธิ รูปและเสียงเป็นต้นหลายๆอย่างที่ผ่านมาอยู่ในวิสัย ที่จะเห็นที่จะได้ยิน แต่ก็ไม่เห็นไม่ได้ยินก็ยังไม่เรียกว่าการรับรู้ได้เกิดขึ้น

การรับรู้จะเกิดขึ้นต่อเมื่อมีองค์ประกอบเกิดขึ้นครบทั้งสามอย่าง คือ อายตนะ อารมณ์ วิญญาณ ภาวะนี้ในภาษาธรรมมีคำเรียกโดยเฉพาะว่า “ผัสสะ” หรือ “สัมผัส”^{๕๕} แปลตามรูปศัพท์ว่า การกระทบ แต่มีความหมายทางธรรมว่า การประจวบหรือบรรจบพร้อมกันแห่งอายตนะ อารมณ์ และวิญญาณ พูดอย่างง่ายๆว่า ผัสสะก็คือการรับรู้นั่นเองหรือสัมผัส การรับรู้นี้มีชื่อเรียกแยกเป็นต่างๆไปตามทางรับรู้คืออายตนะนั้นๆ ครบจำนวน ๖ คือ จักขุสัมผัส ฆานสัมผัส ชิวหาสัมผัส กายสัมผัส มโนสัมผัส

ในกระบวนการนี้ สิ่งที่ควรสนใจเป็นพิเศษก็คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามา ซึ่งเกิดขึ้นในลำดับถัดจากผัสสะนั่นเอง ความรู้สึกนี้ในภาษาไทยเรียกว่า “เวทนา” แปลว่า การเสวยอารมณ์หรือการเสพสอารมณ์ คือความรู้สึกต่ออารมณ์ที่รับรู้เข้ามานั้น โดยเป็น สุข สบาย ไม่สบาย หรือเฉยๆอย่างใดอย่างหนึ่ง

เวทนาแบ่งตามทางรับรู้ มี ๖ คือ เวทนาที่เกิดจากสัมผัสทางตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ เวทนาแบ่งตามคุณภาพ มี ๓ คือ

- ๑) สุข ได้แก่ สบาย ชื่นใจ ภูมิใจ
- ๒) ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบาย เจ็บปวด
- ๓) อทุกขมสุข ได้แก่ ไม่ทุกข์ ไม่สุข เฉยๆ เรียกอีกอย่างว่า อุเบกขา^{๕๖}

อีกอย่างหนึ่ง แบ่งละเอียดลงไปเป็น ๕ อย่าง คือ

- ๑) สุข ได้แก่ สบายกาย
- ๒) ทุกข์ ได้แก่ ไม่สบายกาย เจ็บปวด
- ๓) โสมนัส ได้แก่ สบายใจ ชื่นใจ
- ๔) โทมนัส ได้แก่ ไม่สบายใจ เสียใจ และ
- ๕) อุเบกขา ได้แก่ เฉยๆ ไม่สุข ไม่ทุกข์

จะเห็นว่า ชีวิตมนุษย์คือขั้น ๕ คือประกอบด้วย ๕ อย่าง ได้แก่ รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ย่อลงมาเป็น ๒ เรียกว่า รูปและนาม รูปขั้นจัดเป็นรูป ส่วน ๔ ขั้นนั้นนอกนั้นเป็น

^{๕๔}ที.ปา. (ไทย) ๑๑/๓๐๔-๓๐๖/๒๕๕.

^{๕๕}ผัสสะ และ สัมผัส ไม่ควรเข้าใจสับสนกับความหมายในภาษาไทย: คำอื่นๆ คือ อารมณ์ วิญญาณ เวทนา ก็มีความหมายไม่ตรงกันเท่ากับที่ใช้ในภาษาไทย.

^{๕๖}อุเบกขา ในหมวดเวทนานี้ เป็นคนละอย่างกับอุเบกขาในหมวดสังขาร (เช่น อุเบกขาพรหมวิหาร อุเบกขาสัมโพธิคุณ เป็นต้น).

นาม นอกจากนี้ ชีวิตมนุษย์สามารถรับรู้ได้ด้วยอายตนะทั้ง ๖ ได้แก่ ทางตา หู จมูก ลิ้น กาย จิต เรียกว่าอายตนะภายใน ส่วนอายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งต้องทางกาย ใจนึกคิด

๒.๓ สรูป

สรุปความว่า ชีวิตมนุษย์มีปรากฏตามหลักคำสอนในพุทธศาสนา ชีวิตมนุษย์ในพระพุทธานุศาสน์นั้นคือ ชันธ ๕ อันประกอบด้วย รูป เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ “รูป” ได้แก่ รูปที่เป็นสสารจับต้องได้ ประกอบด้วยธาตุ ๔ คือ ดิน น้ำ ลม ไฟ แยกออกได้เป็น

- ๑) รูปที่มีวิญญาณครอง เช่น คน สัตว์ เป็นต้น
- ๒) รูปที่ไม่มีวิญญาณครอง เช่น ต้นไม้ เป็นต้น

ส่วน “นาม” ได้แก่ เวทนา สัญญา สังขาร วิญญาณ ทั้ง ๕ สิ่งนี้ เมื่อรวมลง เรียกว่า รูปและนาม มีการรับรู้และสัมผัสสรรพสิ่งต่างๆ ได้ทางอายตนะ ๖ หรือเรียกอีกอย่างว่าทวาร ๖ อัน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ แยกออกได้เป็น ๒ อย่าง

- ๑) อายตนะภายใน ได้แก่ ตา หู จมูก ลิ้น กาย ใจ
- ๒) อายตนะภายนอก ได้แก่ รูป เสียง กลิ่น รส สิ่งถูกต้องทางกายและใจที่นึกคิด กล่าวได้ว่าชีวิตมนุษย์มีทั้งชันธ ๕ ที่เป็นอดีต ที่เป็นอนาคต ที่เป็นปัจจุบัน ที่มีภายในตน ที่มีภายนอกตน ที่หยาบ ที่ละเอียด ที่ไกล ที่ใกล้ เป็นต้น